

वातावरणको दृष्टिकोणमा जलवायु परिवर्तन एक साझा समस्या:

- ¹पदम बहादुर श्रेष्ठ

“ वातावरण ” भन्नाले प्राकृतिक, सांस्कृतिक र सामाजिक प्रणालीहरू, आर्थिक तथा मानवीय क्रियाकलापहरू र यिनका अवयवहरू तथा ती अवयवहरूको बीचको अन्तरक्रिया तथा अन्तर सम्बन्ध सम्झनु पर्छ भनि वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ को दफा २ (क) ले परिभाषा गरिएको छ । यसै परिभाषालाई अध्ययन गर्दा समेत वातावरणको क्षेत्रमा व्यापक रहेको छ । यसै गरी Enviromental provtertion Act, 1986 of India को दफा 2 (a) ले वातावरण परिभाषा गर्दै वातावरण भन्नाले “ Includes water, air, and land and the inter-relabiaship which exists among and between water, air, land, human beigns and other living creatives plant micro-organisms and properties.” बुझिन्छ भन्ने उल्लेख गरेको छ । यिनै परिभाषाको अध्ययन र वातावरणको विग्रदो अवस्थाले विश्वलाई एक बनाएको देखिन्छ किन भनि वातावरणलाई संरक्षण नगरेको खण्डमा विश्वको अतित्व नरहेकुरा स्पष्ट भै सकेको छ । यसैलाई मध्यनजर राख्दै विश्वका धनि राष्ट्र र गरिव राष्ट्रले आफ्नो देश सुहाउदो वातावरण संरक्षण गर्ने कानूनहरू बनाएको छ । यसै सन्दर्भमा नेपालले समेत विभिन्न समयमा वातावरणको समूचित विकास गरी वातावरण विनास गर्ने र नकारात्मक असर पर्ने कामलाई रोक लगाउने कानूनहरू बनेको छ । नेपालको सन्दर्भमा वातावरण संग सम्बन्धीत करिव ८० वटा कानून बनि सकेको र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १६ मा वातावरण तथा स्वास्थ्य सम्बन्धी हक मौलिक हकमा उल्लेख गरीएको छ यस्तै वातावरणको छाप्ता कानूनको रूपमा वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ र यसको नियमावली समेत बनेको छ, यस कानूनका सबै प्रवाधानहरू क्रियाशिल भएको छैन दफा ८ मा वातावरण निरक्षण राख्नै पर्ने व्यवस्था भए पनि

वातावरण निरीक्षण नियुक्त गरिएको छैन । जसको कारण वातावरण मुद्दाको अनुसन्धान अनुगमन गर्ने काम रोखिएको छ । यसरी नै अन्य ऐन निययमहरु समेत प्रभावकारी रूपले लागू भएको छैन यसो हुनमा जनताहरुको जनचेतनाको कमी हुन र सरकार पक्षले त्यस विषयलाई महत्व नदिनु हो , तर अबका दिनमा वातावरण संरक्षणको विषय लाई महत्वपूर्ण स्थान दिनु पर्ने र यसको प्रवन्धनमा जोड दिनु पर्ने भएको छ । यो आजको समयको माग नै छ ।

अन्तर्राष्ट्रियजगतमा वातावरण कानून सम्बन्धी सम्भौताको महत्व र भूमिकालाई हेर्ने हो भने संयुक्तराष्ट्र संघ द्वारा आयोजित **Stockholm** सम्मेलन सन् १९७२ मा भएको थियो यो नै पहिलो वातावरण सम्बन्धी सम्मेलन हो र यस सम्मेलनले मानविय वातावरण लाई वढी जोड दिएको थियो , यसमा भनिएको छ । **The protection and improvement of the human Environment is a major issue** ,भनि मुल रूपमा उल्लेख गरिएको छ । यसमा २६ वटा **Principle** समेत स्थापना गरीको छ, यस सम्मेलनले पहिलो पटक मानव र वातावरणको सम्बन्धमा वढी उल्लेख गरेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा वातावरणलाई नै विषय बस्तु बनाई १९७२ को संयुक्त राष्ट्र संघको घोषणा ² बाट हुन्छ, जसको **principle १** मा निम्न सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ ।

"Man has the foundental right to freedom, equality and adequate conditions of life, in on enviroment of a Qquality that prorotis a life of dignity and well-being, and he bear a soleomn responsibility to project and improve the environ-ment for present and future generations. In this respect, policies promoting or perpetuating apartheid racial segregation discrimination Colonial and other forms of appression and foreign domination stand condernned and must be elim-inated. उल्लेख गरिएको छ ।

आज भन्दा ३८ वर्ष अघि **Stockholm** घोषणाको **Principle 1** ले मानवजातिको जीवनलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरण कायम राख्न खेलेको भूमिका र भावी सन्ततीको लागी वातावरण संरक्षण गर्ने पर्ने दायित्व समेत तोकि दिएको छ ।

---

¹ लेखक, अधिवक्ता, अन्तर्राष्ट्रिय वातावरण कानूनमा LL.M नेपाल ल क्याम्पसबाट अध्यायन समाप्त ।

² Declatration of the united nations Conference on the Human Evvirmnt stock holm 1972, principle 1

वातावरण संरक्षण क्षेत्रमा वातावरीणीय न्यायलाई समेत त्यतिकै महत्व दिएको छ, वातावरण र मानवजीवन एक अर्कोको पुरक हो स्वच्छ वातावरण भएन भनि मानव जीवन सुरक्षित रहन सक्दैन त्यसैले मानव जीवनको विकासको लागि स्वाच्छ वातावरणको अनिवार्य आवश्यकता हुन्छ, यसै सन्दर्भमा स्वच्छ वातावरण हाम्रो आवश्यकता हो भन्ने नारा धेरै देशका जन्ताहरुले अन्दोलनको रुपमा लगाए तर विश्वको इतिहार हेर्दा Afro-American people's Movement of warren Country of the USA मा भएको काला जातिहरुले स्वाच्छ वातावरण माग गर्दै सरकार संग चकाएको अन्दोलनमा सहभागी हुँदा आन्दोलनकारीहरु ५०० जना भन्दा बढी सन् १९८३ मा प्रहरीको पक्राउमा परेको थिए । उक्त आन्दोलनको कारण The principles of Environmental justice by the people of color Environmental leadership summit held on 24 to 27 october 1991 , in washington D.C.³ यसमा १७ वटा वातावरीणीय न्यायका सर्वमान्य सिद्धान्तहरु स्थापना गरिएको छ जुन आज सम्म पनि विश्व व्यापि सिद्धान्तको रुपमा प्रचलनमा रहेछ ।

यसरी वातावरणको मुद्दालाई अन्तराष्ट्रिय रुपमा स्थापना भै सकेको छ र आज विश्वको देशहरु वातावरण संरक्षणगर्नको लागि कार्वन कटौती र हरित गृह ग्यास को उत्सर्जन कम गर्न लागी परेको छन । किन कि आजको जल्दो वल्दो समस्या जलवायु परिवर्तन हो । यसको समस्या एक देश, एक स्थान, क्षेत्रमा र प्रभाव नपारी विश्व ब्रावाडा लाई नै असर पार्छ । त्यसैलाई न्यूनिकरण गर्नु प्रत्येक राज्यको कर्तव्य हुनेछ , यसै सन्दर्भमा Sotokholm सम्मेलन भएको २० वर्ष पछि आयोजना गरिएको United Nations Framework Convation on Climate Change 1992, ले संसार भरि चर्चाको रुप लियो । यसमा २७ वाट सिद्धतहरु पारित गरीयो जुन बन्दधनकारी नहुने सिद्धान्त भए पनि यसको पालामा विश्वका धेरै देशहरु तयार पनि भए । नेपाल लगायत अन्य मुलुक समेत यस महासन्धिको पक्ष राष्ट्र भए । यस सम्मेलनको मूल उद्देश्य "Stabilization of green house gas Concentration in the atmosphere at a level that would prevent demgerous at a anthropogenice, to climate change to ensure that food production is not threatend and to enable economic development to proceed in a sustaina-ble menner. ⁴ यो जलवायु महासन्धीले हरित गृह प्रभाव, (Green House effcet) ,,,,,,, यसको असर कुनै एक राष्ट्र वा जातजातिले मार बेहोर्नुपर्ने नभई विश्वव्यापि रुपमा यसको असर पर्छ त्यसको रोकथाम र त्यसको न्युनीकरण गर्नको लागि त्यसको रोकथामको लागि अर्थात अब यो भन्दा बढी समस्या नपरोस भन्नाको खातिर UNFCCC (United Nations Fromework

³ Increasing Access to Envirmental justice. Kathmandu, ICIMOD. 2007 p.5.

⁴ United nations frame work Convation on climate change 1992, principle 2

Convention Climate Change 1992) Rio de Janeiro मा सन् १९९२ आएको हो । नेपालले २१ मार्च १९९४ र २ मे १९९४ मा अनुमोदन समेत गरिसकेको छ ।⁵

यस महासन्धीको मूल उद्देश्य अनुरूप नै पक्ष भएका राष्ट्रहरूको बीच एक आपसमा खुला हृदयबाट सहयोग गर्नुपर्ने र बढीरहेको प्रदूषण नियन्त्रण गर्ने, प्रदूषणको मापक निर्धारणका लागि वैज्ञानिक अन्वेषण जस्तो कुरामा जोड दिन पर्ने । यसको अर्को महत्वपूर्ण कार्य हरितगृह ग्यास वायूमण्डलमा जम्मा हुने प्रक्रियालाई नियन्त्रणमा राख्नु र जलवायुमा प्रतिकूल प्रभाव उन्मुक्त गर्दै जाने संयन्त्र निर्माण र प्रयोग गर्दै जानु । यो महासन्धीको सिद्धान्त ३.१ मा " The parties should protect the climate system for the benefit of present and future generation of human-kind, common but differentiated responsibilities, precautionary principle जस्ता सिद्धान्तले स्वाच्छ वातावरणको संरक्षण गर्न भावी सन्ततीको लागि उपहार हुने भन्दै गरिव र धनि देशहरूको दायित्व फरक हुने र प्रत्येक देशले पूर्वसावधानी अपनाउन पाउने जस्ता व्यवस्था उल्लेख छ ।

वातावरण संरक्षण राख्ने सन्दर्भमा क्योटो प्रोटोकल सन् १९९७ तयार भएको प्रोटोकल सन् २००५ बाट लागू भएको हो विश्वका साना र विकासमूख देशहरूले समेत हस्ताक्षर गरी सकेको छन भनि केही ठूला राष्ट्रहरू अमेरिका, चिन, भारत, ब्राजिलले आज सम्म पनि क्योटो प्रोटोकलमा हस्ताक्षर गरेको छैन यो अन्यत निदनिय विषय हो । यस प्रोटोकलको मूल उद्देश्य हरित गृह ग्यासको उत्सर्जनमा कमी ल्याउनु हो । प्रोटोकलमा २००८ देखि २०१२ सम्ममा १९९० अनुमापतमा ५%⁶ घटाउने सहमति भएको छ तर यसको पालाना भएको देखिदैन । अमेरिकाले सन् २००५ को तुलनामा कार्वन निस्कासनको दरमा सन् २०२० भित्र १७ प्रतिशत, २०२५ भित्र मा ४२ प्रतिशत र सन् २०५० भित्रमा ८३ प्रतिशत कटौती गर्ने योजना बनाएको छ ।⁷

जलवायु परिवर्तनको समस्या एक राष्ट्रको मात्र नै यो विश्वव्यापी समस्या हो भन्ने स्वीकार भै सकेको सन्दर्भमा जलवायुको परिवर्तनले गर्दा आज विश्व वातावरण संरक्षणको लागि एउटै निति र एउटै कार्य योजना बनाउनु पर्ने महसुस गरी समय समयमा क्षेत्रिय स्तर र अन्तराष्ट्रिय स्तरमा जलवायु परिवर्तनको रोगथाम सम्बन्धी सम्मेलन, गोष्ठीहरू भैरहेको छ । तर खासै उपलब्धी प्राप्त भएको छैन, विश्वमा देखा परेको कार्वन उत्सर्जन मध्ये २५% कार्वन उत्सर्जन अमेरिकाले मात्र गर्छ भनि नेपालले ०.०२५ , अष्ट्रेलिया २० % , क्यानाडा १८%, रसिया १२%, दक्षिण कोरिया १०%, स्पेनले ९%, कार्वन उत्सर्जन गर्ने देशको सुचिमा छन यसलाई हेर्ने हो भनि विकासमूख देशको तुलानामा

⁵ United Nations, United Nations treaty services , vol. 1760 p.79

⁶ Kyoto protocol to the united Nations Framework convention on climate change 1997 , article 3

सयौगुणा बढी उत्सर्जन धनि देशले गरेको छ । त्यसको प्रत्यक्ष मार अधिकाश गरिव मुलुकका जनताले भोग्नु परेको छ ।

जलवायू परिवर्तनले हुने असरहरु धेरै प्रकारका भए पनि नेपालको सन्दर्भमा मात्र हेर्ने हो भनि पनि निम्न असर देखिन्छ ।

- हिमालमा अस्वाभाविक हिउ पग्लिरहेकोले हिमताल भरिएर फुट्ने खतरा बढेको छ ।
- हिमालमा हिउ कम पर्न थालेको कारणले हिमालयमा चटान देखा पर्ने थालेको छ ।
- खाद्यान्न स्रोतमा प्रभाव परेको छ ।
- नियमित समयमा बालि नपाक्नु
- समयमा वर्षाद नहुनु र प्राकृति प्रकोपको असर देखा परि राख्नु ।
- कृषि खाद्य सुरक्षा वा जैविक विविधता, जलस्रोत स्वास्थ्य सरकारी विकास तथा पूर्वाधार निर्माणमा असर देखा पर्नु आदी ।

जलवायू परिवर्तन हुनुमा तीनवटा मुख्य कारण छन् ।⁸

- पृथ्वीको आफ्नै क्रियाकलाप बाट
- सूर्यको किरणहरु उर्जाहरुको रुपमा पृथ्वीमा आएपछि
- मानविय गतिविधी

जलवायू परिवर्तन एउटा साभ्का समस्या हो, विश्वका देशहरु जलवायू परिवर्तनबाट चिन्तित रहेको छ । यसको परिवर्तन जमिन, हिउ वरफ, नदीनाला समूद्र, जैविक विविधता, मानव सम्यता सम्म रहन्छ । सूर्यको किरण पृथ्वीसम्म आइपुगे पछि पृथ्वी तातिने क्रमशुरु हुन्छ । पृथ्वीमा आएको उर्जाको कतिपय हिस्सा पृथ्वीमा रहने र कतिपय हिस्सा प्रतिविम्बित भै फर्किन्छ । फर्किने हिस्सा सतहमा जम्मा हुन पुग्छ । यो क्रम सहज र विना अवरोध हुँदा पृथ्वी तातिने क्रम थिएन । यो क्रियाकलापमा अवरोध उत्पन्न हुनुमा हरित गृह ग्यासमा ब्यापक मात्रमा ग्यास जम्मा भएर हो । यसरी एकासी पृथ्वीको तापक्रम वृद्धि हुनुमा प्रमुख कारण मानविय गतिविधी नै हो भन्ने कुरामा आजको विश्व समुदाय चिन्तित रहेको भएता पनि त्यस तर्फ खासै पहल भएको छैन ।

विश्वको जनसंख्या प्रतिदिन वृद्धि भै रहेकोछ, जनसंख्या वृद्धिको कारणले वातावरणमा असर परेको छ । अर्को तर्फ धनि राष्ट्र हरुले कार्वन उत्पादन गर्न उद्योगहरु ब्यपक मात्रमा वृद्धि गरी रहेको छ तर

⁷ अन्नपूर्ण पोष्ट, मिति २०६६।१२ पृ.५

⁸ अन्नपूर्ण पोष्ट, प्रकाशित मिति २०६६।७।१८ पृ.५

गरिव मूलकले त्यसको प्रभाव असर विना कारण भोगी रहेछन् । जलवायू परिवर्तन हुने कारणहरुमा प्रमुख रुपमा औद्योगिककरणको विस्तार हुन, जताभावी वन विनास गर्नु, व्यापक सहरीकरण हुनुको कारण समेतले जलवायू परिवर्तन भै रहेछ, यसरी जलवायू परिवर्तन हुन भनेको वातावरणमा असन्तुलन भएर पृथ्वीको इको सिष्टममा प्रभाव पर्नु हो । यसको समाधानको पहल चाढो भन्दा चाढो गर्नु नै विश्वको कल्याण रहने छ ।

जलवायू परिवर्तनको कारणले विश्वमा प्रभाव परिरहेको कुरालाई मध्यनजर राखी दक्षिण एशिया राष्ट्रहरुको विचमा कोपनहेगन सम्मेलनमा साभा एजेण्डा तयार गर्नको लागि भनी “ Regional Climate change Conference, 31 August to 1 September 2009 मा नेपालमा भएको सम्मलेनमा १० बुदे काठमाण्डौ घोषणा पत्र जारी गरिएको थियो जसमा मुख्य रुपमा दक्षिण एशियाको Hindu Kush Himalayan क्षेत्रको जलवायू परिवर्तन सम्बन्धी छलफल भएको थियो । जसमा साभा समस्याको रुपमा कोपनहेगन -१५ मा प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरीयो ।

यि माथिको अध्यायनबाट जलवायू परिवर्तन साभा एजेण्डा र साभा समस्या हो भन्ने कुरामा एकमत छ तर यसको समाधान कसरी गर्ने यो प्रमुख विषय बनेको छ । कोपनहेगन -१५ , December ७-१८ , २००९ मा भएको सम्मेलनमा विश्वका विकसित देश र विकासोन्मुख राष्ट्रका प्रमुख र प्रतिनिधिहरु सहभागी भै जलवायू परिवर्तनले पार्ने असरको विषयमा साभा एजेण्डा बनेको तर त्यसको समाधानको उपायमा साभा एजेण्डा बनेको अवस्था छैन । यसर्थ जलवायू सम्मेलन उपलब्धिहीन भन्न सक्ने ठाउँ रहेको छ । मूलकारण यो सम्मेलनमा कुनै सहमति गर्न नसकी टुगिएको छ । सम्मेलनले निकालेका निष्कर्ष र सहमतिले कुनै पनि कानूनी स्वरुप प्राप्त गरेनन, केवल राजनितिक घोषणाको रुपमा मात्रै सिमित राखियो । यस सम्मेलनले विकासशील र विकासोन्मुख देशको पक्षमा त बोलेको छैन यसको साथै क्योटो प्रोटोकल १९९७ लाई निरन्तरता दिने वा त्यसलाई विस्थापन गरेर नयाँ सन्धि गर्ने भन्ने विषयमा नै विवाद भै अन्त भयो । तर पनि कोपनहेगन सम्मेलन- १५ ले तिनवटा प्रमुख विषयलाई निष्कर्षका रुपमा सार्वजनिक गरेको छ । जुन निम्न छ :

१. विश्वको तापक्रमलाई अब २ डिग्री भन्दा माथि जान नदिने ।
२. हरित गृह ग्याँस उत्सर्जनमा भारी कटौती गर्ने ।
३. अतिकम विकसित देशका लागि आर्थिक सहयोग

यि माथि उल्लेखित सम्मेलनका निष्कर्ष केवल धिन देशहरुको प्रभावमा परि निर्णय भएको प्रष्ट देखिन्छ । गरिव देशको तर्फमा कुनै उल्लेख छैन केवल धनि देशले आर्थिक प्रलोभन देखाई जलवायू

असरको मारमा गरिव देशहरुको जनतालाई पारेको छ । यस सन्दर्भमा सम्मेलनको निर्णय समेत कानून सरह पालन गर्नु नपर्ने भई केवल प्रतिवद्धता व्यक्त गरेको मात्र छन । यसै कारण विकासोन्मुख देशका प्रतिनिधिहरुले यस सम्मेलनलाई उपलब्धी विहीन सम्मेलन हो भन्ने ठहर गरेको छन् । यस कारणले नेपाल लगायत गरिव देशहरु १.५ डिग्री भन्दा क्रम हुनेगरी हरित वृह उत्सर्जन हुनु पर्छ भनि मत्र राखेकोमा २ डिग्री सम्म विश्वले तापमान रोक्न सक्छ भन्ने निष्कर्ष सम्मेलनले निकाल्नु दुखद कुरा हो ।

अन्त्यमा : वातावरणको संरक्षण गर्नु प्रत्येक ब्यक्ति, टोल, शहर, क्षेत्र र देश, लगायत विश्व नै एक हुनुपर्ने अवस्था विद्यमान छ । वातावरण विनासले कसैको भलो गर्दैन । त्यसैले वातावरण संरक्षणमा लाग्नु आजको आवश्यकता हो । त्यसैले जलवायू परिवर्तन आजको अर्को भयाभव समस्या हो । जलवायू परिवर्तनको कारणले देशको अस्तित्व नै समाप्त पार्न सक्ने अवस्था विध्यमान रहेको छ । यसैले यसको रोक थामको लागि प्रत्येक धनी राष्ट्रले कार्वन र हरित गृह उत्सार्जनमा भारी भात्रमा कटौती गर्नु पर्ने छ । र जलवायू परिवर्तन लाई साभा समस्याको रुपमा लिई त्यसको समाधानमा लाग्नु पर्ने छ । यसको लागि राष्ट्रिय कानून र अन्तराष्ट्रिय कानून, सन्धी , सम्झौता लाई पूर्णरुपमा पालना गर्दै जलवायू परिवर्तन गर्ने तत्व लाई कटौती गर्नु आजको समाधान र सुंक्षित विषय भएकोले स्वच्छ वातावरणको रक्षा गर्दै जलवायू परिवर्तनको मारबाट जोगिन आजको साभा एजेण्डा हो ।